

RAZLIČITA SHVATANJA POSMATRANJA U SOCIOLOGIJI I ANTROPOLOGIJI²

Different Conceptions of Observation in Sociology and Anthropology

ABSTRACT *The paper contains introductory considerations regarding the observation such as particular method and research procedure in social sciences. The observation is greatly neglected in favor of so called qualitative research methods or field work today. The observation is the strongest research procedure due to it has the most direct approach to the examined phenomena. In this text the different traditions of the observation in social sciences (sociology, psychology, anthropology, pedagogy) are considered. Present neglecting of observation is explained by the impact of epistemological as well as social factors. Former ones are related to the growing division among the philosophy of science and the methodologies of particular sciences. Latter are conditioned by subversive potential of observation in comparison to more fashioned methods and procedures.*

KEY WORDS *observation, sociology, anthropology*

APSTRAKT *Napis sadrži uvodna razmatranja o posmatranju kao metodu i istraživačkom postupku u društvenim naukama. Posmatranje je danas u velikoj meri zanemareno u odnosu na takozvane kvalitativne istraživačke metode ili terenska istraživanja. Posmatranje je najснаžнији истраживачки поступак zbog toga što ima најнепосреднији приступ проучаваној појави. U ovom tekstu se razmatraju različite tradicije posmatranja u društvenim naukama (sociologija, psihologija, antropologija, pedagogija). Trenutno zanemarivanje posmatranja se objašnjava uticajem epistemoloških i društvenih činilaca. Prvi su povezani sa rastućom podelom između filozofije nauke i metodologija pojedinih nauka. Drugi su uslovljeni podrivačkim potencijalom posmatranja u poređenju sa metodama i postupcima koji su „više u modi“.*

KLJUČNE REČI *posmatranje, sociologija, antropologija*

Napis predstavlja uvodni tekst u obuhvatno metodološko ispitivanje posmatranja u sociologiji i antropologiji. U jednom širem smislu svako prikupljanje podataka temelji se na posmatranju. Razgovor je zasnovan na samoposmatranju; evidencija dobijena iz medija ili iz istorijskih izvora na posmatranju drugih i, u krajnjoj liniji, često (i) na njihovom samoposmatranju. Vojin Milić, deleći izvore i načine prikupljanja podataka na četiri grupe, izdvaja, zbog njegovih epistemoloških svojstava, posmatranje, određujući ga kao neposredno čulno opažanje (Milić, 1978).

¹ katja@ptt.rs

² Tekst je deo projekta "Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri" ev. broj 179035, kojeg finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Naravno, ovaj neposredni karakter posmatranja treba shvatiti u podrazumevajućem epistemološkom kontekstu. Kao što upozorava S. Novaković, neposrednim čulnim znanjem ne smatra se, od Kanta na ovamo, “čisto opažanje” neopterećeno ličnim momentom posmatrača. Naše iskustvo dobijeno posmatranjem jeste “kombinovani proizvod čulnih opažanja i izvesnih sastojaka koji potiču iz našeg razuma.” Posmatranje nije “čisto opažanje” ni u jednom drugom smislu. Kako piše Novaković, “savremeni kritičari u osnovi samo proširuju Kantovu argumentaciju, ukazujući na to da u nauci odlučujuću ulogu ima ne opažanje već posmatranje, a to je proces u kojem subjekt igra bitno aktivnu ulogu, s obzirom da mu uvek prethodi neki poseban interes, pitanje ili problem, ukratko nešto racionalno-teorijsko. To je razlog što su posmatranja uvek selektivna, odnosno što ne mogu da ne pretpostavljaju neki princip selekcije” (Novaković, 1984: 266).

Različite tradicije

Posmatranje je temelj i izvor empirijske nauke. A. Rapoport smatra da je navika sistematskog posmatranja događaja koji se regularno dešavaju najznačajniji proizvod rane naučne prakse. Ova navika nastala je, svojevremeno, usled uočavanja regularnosti kretanja nebeskih tela i smene poljoprivrednih sezona. Veliki praktični značaj koji imaju ovakva zapažanja podstakao je rana agrarna društva da razvijaju posmatranje; regularnost pomenutih dešavanja načinila je izvodljivima stvaranje sistematskih deskripcija. (Rapoport, 1969:27). S druge strane, G. Sjoberg i R. Nett opravdano upozoravaju na jedno od najvažnijih imanentnih ograničenja posmatranja kao istraživačkog postupka. Naime, neposredno se mogu posmatrati samo dve vrste ponašanja: lingvistički znaci i fizički akti. Stavovi, običaji, norme, itd. ne mogu se direktno posmatrati. (Sjoberg, Net, 1968: 160-161) U pogledu procene dometa posmatranja postoje velike razlike unutar naučne zajednice: neki pisci govore o ključnoj ulozi posmatranja u ukupnom naučnom metodu, dok drugi posmatranje nazivaju „marginalnom metodologijom“. (Spano, 2006; Goodwin and Horowitz, 2002; Atkinson and Hammersley, 1998) Od epistemološke pozicije metodologa bitno zavisi shvatanje osobina i dometa posmatranja. Bihejvioralno orijentisan psiholog S. Fajgelj, usredsređen, po prirodi svoje metodološke orijentacije, na proučavanje ponašanja, za šta je posmatranje posebno pogodno, kao dominantan način prikupljanja podataka određuje merenje. (Fajgelj, 2005:60) Prema njegovim rečima, psihološkim testovima i intervjuima, “dvema paradigmama, karakterističnim za psihološko testiranje, mogu se pridružiti i neke druge, a pre svega *paradigma merenja putem posmatranja*, pri čemu pod posmatranjem podrazumevamo svako ocenjivanje ponašanja od strane istraživača.“ (*Ibid*:73)

Fajgelj dalje precizira svoje viđenje posmatranja na način koji unekoliko podseća na Comteovo fenomenalističko epistemološko stanovište, naravno, bez Comteovog otklona od matematizacije saznajnog procesa i njegovih rezultata, što bi bihejvioristima bilo strano: “Dakle, uz prostu klasifikaciju, posmatranje može pružiti

i objektivno prikupljene podatke na intervalnom nivou (brojenje, merenje trajanja) ili ordinalnom nivou (evidentiranje poretka događaja, poređenje objekata posmatranjem, poređenje gustine gomile ljudi sa standardom), a može i prilično precizno registrovati veze između pojava (uzastopno ili uzajamno pojavljivanje). (*Ibid*:312) Upravo ne-kvantitativističko viđenje posmatranja dovodi Fajgelja do zaključka o fenomenalističkim granicama njegovih saznanjih dosega: “Neposredno posmatranje se, kao kvalitativna metoda, ne smatra pogodnim za donošenje kauzalnih zaključaka o posmatranom ponašanju.“ (*Ibid*:312)

Naravno, postoje i izrazito ne-bihejvioristička shvatanja posmatranja. Tako E. Huges smatra za potrebno da posmatranje i izveštavanje o posmatranom može da ima neke karakteristike blage psihoanalize. Pri posmatranju se saznaje nešto novo o sebi, pošto se njime saznaje o drugima u novom svetlu. (Huges, 1960:V) Drugi pisci ne ograničavaju dosage posmatranja na opažanje ponašanja, već, kao J. Madge, tvrde da je posmatranje jedini postupak koji omogućuje kulturnom antropologu da istražuje obrasce, temperament, strukturu, ličnost. (Madge, 1957:125) Nesporno je da se struktura i temperament, kao ni stavovi i mišljenja, ne mogu neposredno opažati. S druge strane, tek poređenje posmatranja sa drugim istraživačkim postupcima može da ukaže na dosege primene posmatranja u proučavanju subjektivnih i dubljih aspekata društvenog i uopšte ljudskog ponašanja i života. Zasad je dovoljno reći da pisci poput R. K. Koentjaranigrata naglašavaju značaj dobijanja *intimate data* kroz intenzivno trajno posmatranje iz prve ruke. Koentjaranigrat posebnu pažnju obraća na značaj ovakvim posmatranjem stečenog iskustva o malim lokalnim zajednicama u njihovom totalitetu, kao i na ovaj način postignuto razumevanje kulturne raznovrsnosti. Kao bitne osobine posmatranja navodi i senzitivnost ovog postupka za varijacije u lokalnim stavovima i vrednostima, njegovu specifičnu muzikalnost za velike istorijske dubine, kao i njegovu posebnu pažnju prema lokalnim jezicima. Prema njegovim rečima, “sve ovo pravi antropologiju idealnom osnovnom društvenom naukom u ovim novim nacijama”. (Koentjaranigrat,1964:296) I R. D. Fogelson i M.E. Spiro ističu, kao razliku između shvatanja posmatranja razvijenog u antropologiji i onog formiranog u nekim strujama u psihologiji i pedagogiji, tezu da se društveno ponašanje ne može objasniti čisto preko njegovog objektivnog sadržaja, pošto ponašanje uvek ima značenja i unutrašnje stimulacije. (Fogelson, Spiro, 1965:XXI) Ovi pisci naglašavaju neophodnost da antropolozi pri primeni posmatranja razumeju varijable povezane sa ličnošću, kao što je prethodna generacija naučnika razumela uticaj sociokulturnih varijabli na posmatrane pojave. (*Ibid*:XXII)

Svojevrsnu klasičnu kritiku bihejviorističkog shvatanja posmatranja dao je veliki istraživač, metodolog i sociolog saznanja F. Znaniecki. Prema njegovom mišljenju, u svakom sociološkom istraživanju je potrebno iskustveno saznati predmet proučavanja preko ličnog posmatranja. (Znaniecki, 1934:49) Za Znanieckog je naučnikovo primarno iskustvo primarni i najpouzdaniji izvor informacija u sociologiji, baš kao i u svakoj drugoj nauci, mada je, prirodno,

ograničeno. (*Ibid:157*) On kritikuje biheviorizam kao materijalizam, zamerajući mu što ne obraća pažnju na značenje posmatranog ponašanja. Izvore socioloških podataka Znaniecki deli na pet vrsta, od kojih su četiri glavne. To su: 1. lično iskustvo sociologa, izvorno i posredno; 2. posmatranje sociologa, neposredno ili posredno; 3. lično iskustvo drugih ljudi; i 4. posmatranje drugih ljudi. (*Ibid:156*)

Vrlo je važno Znanieckijevo razlikovanje izvornog od posrednog iskustva. Naime, saglasno Diltheyu, svojstveni metod svih nauka o kulturi je internalno sintetičko razumevanje kao suprotstavljeno eksternalnom posmatranju i analitičkom objašnjenju razvijenom u prirodnim naukama. Znaniecki podseća da fenomenolozi poput Schellera i Vierkandta smatraju da je „ideacionalna reprodukcija sistema“ dovoljna osnova naučnog znanja, pošto sociolozima daje prikladno razumevanje značenja vrednosti u njihovoj strukturalnoj povezanosti. (*Ibid: 169-170*) Znaniecki, u svom naglašavanju važnosti sociološkog posmatranja, ističe da u nameri da se efektivno testira posredno iskustvo ono ne sme da se ograniči na poređenje samo sa izvornim iskustvom, nego da takođe mora da bude dopunjeno posmatranjem, da bi se postigla sigurnost da se proverava posrednog iskustva odnosi na isti sistem ili na istu vrstu sistema s kojima se ono poredi. Ili, drugim rečima, „razlika između stvari i kulturnih vrednosti, ukoliko se bavimo metodima posmatranja, znači jednostavno da pri posmatranju prirodnih stvari mi treba da uzmemo u obzir šta ove stvari znače u našem iskustvu pošto smo naučili da interpretiramo njih (ili slične stvari) u našoj prošlosti, dok je pri posmatranju vrednosti neophodno da zapazimo kako se drugi ljudski delatnici bave njima, i interpretiramo ovaj tretman u svetlu primera gde smo mi aktivno delili iskustvo o ovim ili sličnim vrednostima sa drugim delatnicima.” (*Ibid:173*) Znaniecki, pominjući studije Malinowskog, *Middletown* Lyndovih ili Thrasherov *The Gang*, u osnovi neopravdano tvrdi da postoje dobri naučni radovi koji su zasnovani samo na posmatranju. (*Ibid:208-210*) Treba imati u vidu da je bar u nekima od pomenutih studija posmatranje koje jeste bilo osnovni istraživački postupak dopunjeno upotrebom podataka iz drugih izvora. No, važna je opaska Znanieckog da “distinkcija između značajnih i beznačajnih posmatranja dolazi samo s razvojem sociološke teorije; kao i u starijim naukama, problemi koje sugerišu postojeće hipoteze vodiće istraživačev izbor podataka koji će biti posmatrani”. (*Ibid:198*)

Dilema da li posmatranje zauzima ključno ili marginalno mesto u metodologiji i istraživačkoj praksi društvenih nauka nekada nije postojala. J. M. Degerando, jedan od utemeljivača metodologije empirijskog socijalnog istraživanja, pre više od dve stotine godina je izrekom tvrdio da je “prošlo vreme sistema” i da je došlo vreme posmatranja, te da se danas (tj. na prelazu osamnaestog u devetnaesti vek) prirodom gospodari preko znanja dobijenih posmatranjem. Prema Degerandovim rečima, “nauka o čoveku takođe je prirodna nauka, nauka posmatranja, najplemenitija od svih”. (Degerando, 1800/ 1969:31) Ovaj rani zagovornik doslednog pozitivizma zagovara sistematsko posmatranje u proučavanju društva: “metod posmatranja ima sigurnu proceduru; skuplja činjenice da ih uporedi,

a poredeći ih bolje ih upoznaje. Prirodne nauke nisu ništa drugo nego serije poređenja. Pošto je svaka posebna pojava obično rezultat dejstva nekoliko kombinovanih uzroka, može biti samo duboka tajna za nas ukoliko je razmatramo kao izdvojenu; ali ako je uporedimo sa analognim pojavama, one bacaju svetlost jedna na drugu.” (*Ibid*:62) Uostalom, prvo osmišljeno etnografsko posmatranje 1723. i 1724. izvode, nezavisno jedan od drugog, dvojica francuskih istraživača, međusobno upoređujući klesano kremo oruđe koje se još upotrebljavalo na Karibima (Poarije,1991:17)

Prema komentaru Evans-Pritcharda, “Degerando je bio originalan tamo gde je tvrdio da je najveći deo observacija koje su istraživači izveli među urođenicima bio slučajan i površan i da stoga nije obezbeđivao prikladan vodič za njihove običaje: bila su potrebna detaljna istraživanja primitivnih naroda kakva nisu izvođena u obimu koji je on želeo još celo stoleće.” (Evans-Pritchard, 1969:IX) Degerando nije samo zagovarao sistematičnost posmatranja; on je dao niz saveta istraživačima kako da izbegnu greške u stvaranju iskustvene evidencije primenom posmatranja. Naglasak je stavljao na sistematičnost observiranja, sugerišući na koji način treba da bude sastavljena lista istraživačkih tema koje će biti posmatrane. Prema Evans-Pritchardovoj oceni, “radeći tako, pokazao je mnogo uviđavnosti, naglašavajući sve glavne tehnike istraživanja koje antropolozi istraživači danas koriste pri izvođenju svojih terenskih istraživanja, ali koje su prvi put bile jasno skupljene u Degerandovom tekstu. Da pomenemo samo neke: istraživanje kroz dugotrajno razdoblje; učešće u životu naroda koji se istražuje; uzorkovanje; brižljiva provera obaveštenja; izvođenje sistematskog istraživanja i vođenje sistematskih beležaka; skupljanje mesnih pisanih materijala; preciznost u upotrebi pojmova; i istraživanje svakog aspekta društvenog života, pošto se jedan skup aktivnosti ne može razumeti bez znanja o drugom.” Evans-Pritchard zaokružuje svoju ocenu o Degerandovom metodološkom doprinosu rečima da se „tekst čita da bi se moglo pomisliti da je juče napisan.” (*Ibid*)

Drugi komentator Degerandovog doprinosa, F.C.T. Moore, posebnu vrednost pridaje Degerandovom “autoritativnom navođenju” “liste grešaka pri ranijim posmatranjima. Ona su bila nepotpuna, površna i nesistematična. Bila su nedovoljno proverena. Bila su načinjena van konteksta, bez obzira na međusobnu povezanost društvenih činjenica. Bila su zahvaćena analogijama proizašlim iz vlastite kulture, ne nužno prikladnim za posmatrane kulture.” (Moore,1969:2) Prema Degerandovom mišljenju, najvažnija je, ipak, bila planska usmerenost posmatranja. (Degerando, 1800/ 1969: 66-70) O Degerandovim uputstvima iz 1800. godine treći komentator je izneo sledeću ocenu: “Upravo se u tom dokumentu, stotinu dvadeset pet godina pre Malinovskog, može naći zlatno pravilo svakog *participant observer*: „Najbolji način da bi se divljaci dobro upoznali jeste da istraživač postane na neki način jedan od njih“”. (Poarije,1991:22)

Moore će, sa svoje strane, takođe upozoriti na značaj Degerandovog ukazivanja na odsustvo spremnosti tadašnjih istraživača da postanu “članovi” posmatrane zajednice, što im je onemogućavalo postizanje uvida u način razmišljanja u zajednici. Zaista, istraživači za koje je Degerando pisao svoja metodološka iskustva (pre svega Peron) bili su, prema Mooreovoj oceni, površni, bez kapaciteta za sistematsko istraživanje i za razumno izvođenje tvrdnji i zaključaka, i suviše orijentisani ka neposredno upotrebljivom znanju, bez uvida u značaj teorijskog (planski usmerenog) znanja za izvođenje praktičnih ciljeva.

Uticaj ranijih nedoumica

Degerando je video posmatranje kao alfu i omegu empirijskih (i prirodnih i društvenih) nauka. Kako danas stoji stvar sa ocenom značaja posmatranja, na ravni metodološkog tretiranja ovog postupka? U izuzetno značajnom *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*, (Jupp, 2006) posmatranje se ne javlja kao bibliografska jedinica. Ono se pominje u tekstu odrednica Autoetnografija, Metod istraživanja zajednice, zatim, vrlo uopšteno, kod odrednice Podaci, uzgred se pominje u sadržaju odrednice Epistemologija pri opisu empirizma, a sasvim nedovoljno kod odrednica etnografija i terenski rad (*Fieldwork*). Kod odrednice Fokus grupe ističe se navodna prednost fokus grupa nad učesničkim posmatranjem, pošto one, kako autor navodi, obezbeđuju usredsređeno posmatranje, ali se posmatranju priznaje da ono nadmašuje fokus grupe time što omogućava proučavanje grupe u kontekstu. Mada u pomenutom enciklopedijskom rečniku ne postoji odrednica Posmatranje, postoji odrednica Učesničko posmatranje, koju je napisala A. Coffey. Za autorku je “učesničko posmatranje deo repertoara kvalitativnih metoda”; ona ga vezuje isključivo za prikupljanje podataka u kvalitativnoj formi. (Jupp, 2006:214) Autorka naglašava značaj problema uzimanja beležaka tokom učesničkog posmatranja, nadovezujući se na radove koji obrađuju ovo posebno istraživačko-tehničko pitanje, poput teksta problem, npr. na tekst R. Emersona, R. Pretza, i L. Shaw (2001:352-368), iz veoma citiranog zbornika P. Atkinsona, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland and L. Lofland *Handbook of Ethnography*. Autorkin tekst je vrlo popularno pisan, možda, bar delimično, i zbog karaktera knjige koja je *Handbuch*. No, ukupan sadržaj odrednice o učesničkom posmatranju metodološki je daleko ispod sadržaja pola veka ranije objavljivanih radova.³

U *Handbook of Ethnography* postoji i odrednica Strukturisano posmatranje, čiji autor J. Garwood kao specifičnost ovog “postupka” navodi pre-kodiranje, odnosno izradu sistema kategorija pre prikupljanja podataka. Naime, Garwood

³ Dvoje od urednika pomenutog priručnika, John i Lyn Lofland, takođe su se bavili isključivo “kvalitativnim” posmatranjem (Lofland, J and Lofland, L, 1995), u knjizi koja je doživela više izdanja.

naglašava značaj obezbeđivanja prethodne validnosti kategorija, tj. omogućavanja da se posmatranjem meri ono što istraživači zaista žele da mere; on ističe značaj snimanja posmatranog ponašanja i opširno raspravlja o četiri poznate epistemološki različite vrste skala kao o klasifikacijskim okvirima. Garwood piše da se za registrovanje dužine trajanja posmatranog ponašanja mogu koristiti merila intervalnog tipa, a da se pri primeni uzorkovanja, gde se utvrđuje da li je u pojedinim periodima posmatranja ponašanje prisutno ili nije, mogu koristiti i skale srazmernog tipa (Atkinson, Coffey, Delamont, J. Lofland and L. Lofland, 2001:292) Jeanette Garwood kao prednost strukturisanog posmatranja ističe njegov neposredni karakter,⁴ a kao manu izdvaja to što u uzorkovanim periodima značajno ponašanje može da izostane. Garwood piše da je posmatranje direktan a istovremeno indirektan način prikupljanja podataka (*Ibid*). Čitalac ostaje zbunjen ovakvim epistemološkim određenjima, posebno kada na str. 237 istog zbornika pročita odrednicu C. Howson o *Primary research*, gde pomenuta autorka piše sasvim oprečno, nazivajući intervju direktnim, a posmatranje indirektnim metodom. Kao suštinska osobina tretiranja posmatranja u ovoj veoma uticajnoj knjizi – po mnogo čemu karakterističnoj za savremene poglede u savremenoj metodologiji ne samo etnologije i antropologije, nego i sociologije – izdvaja se tretiranje pojma posmatranje najčešće bez specifičnog značenja, prilikom obrade odrednica statističkog sadržaja. Kada se misli na posmatranje kao na konkretan istraživački postupak, ne postoji odrednica sa ovim pojmom, problemi njegove upotrebe opširnije se razmatraju samo u slučaju sasvim posebnih odrednica Učesničko posmatranje i Strukturisano posmatranje, pri čemu metodološki posmatrano nije jasno zašto učesničko posmatranje ne bi moglo da bude strukturisano, niti zbog čega bi ono moralo da se ograniči na prikupljanje podataka u ne-numeričkom obliku. Možda ovde treba ponovo prizvati jednog klasičnog istraživača, Malinowskog, za kojeg K. Pipping primećuje da, s obzirom na Malinovskijev razvijen postupak dugotrajnog terenskog posmatranja, ”ma ko da čita Malinovskijev opis i analizu braka među Trobrijđanima može lako da vizuelizuje i razume – u smislu Maks Veberovog *verstehen* – kakav je stvarno brak među ovim „divljacima“”. (Pipping, 1984:327) No, ono što pokazuju konkretne analize istraživanja nije vidljivo u ključnim publikacijama, kakav je *The Routledge Dictionary of Anthropologists* (Gaillard, 1997/ 2004). U pomenutom rečniku analizira se doprinos preko tri stotine antropologa obrađenih prema nacionalnim

⁴ Naglašavanje podele na strukturisano i učesničko posmatranje, koja preovladava i u udžbenicima i u enciklopedijskim izdanjima iz društvenih nauka, bitno je uslovljeno ne-epistemološkim razlozima. Ova podela, kao i celokupna distinkcija između tzv. kvalitativne i kvantitativne metodologije, proističe delom iz činilaca unutar-naučnog karaktera (posebni kursevi, katedre, mogućnost publikovanja (ne samo u specijalizovanim časopisima, nego se može setiti kuće SAGE koja svake godine izdaje po dvadesetak monografija o tzv. kvalitativnim postupcima), predavačka gostovanja, pa čak i posebni odseci za kvantitativna i kvalitativna istraživanja u komercijalnim istraživačkim firmama; drugim delom ova distinkcija je posledica promene u društvenoj organizaciji sazajnih delatnosti u zemljama koje prednjače u nauci; ove pojave povezane su sa promenom društvenih funkcija nauke u poslednjim decenijama.

tradicijama. U indeksu rečnika nema odrednice Posmatranje, nego se samo na jednom mestu u indeksu pominje Učesničko posmatranje. Razumljivo, pri analizi ovog enciklopedijskog rečnika treba biti manje metodološki rigorozan nego u slučaju *Handbook of Ethnography*, jer je rečnik urađen prema nacionalnom i personalnom, a ne prema predmetnom kriterijumu. U njemu se javlja odrednica etnografski metodi, nema odrednice Terenski rad (*Fieldwork*), nego samo odrednice *Field work origins*. Pomoćno sredstvo posmatranja, fotografija, pominje se na četiri mesta, ali samog posmatranja, kao istraživačkog postupka, u ovom rečniku etnografije, nema. U tom pogledu postoji vrlo uočljiva razlika u odnosu na stanje od pre nekoliko decenija. Dovoljno je pogledati veoma uticajnu J. Beattiejevu knjigu o socijalnoj antropologiji, u kojoj se ova disciplina određuje kao grana empirijske, posmatračke (*observational*) nauke, uz primenu danas naizgled starinskog šireg značenja posmatranja. Naime, Beattie, a i mnogi među njegovim savremenikima, shvatali su posmatranje u širem smislu od *fieldwork methods*, a pogotovo šire od neposrednog čulnog opažanja. Vrlo je vidljiv uticaj Evans-Pritcharda na ovu izuzetno citiranu knjigu i na u njoj izložena metodološka shvatanja. (Beattie, 1966; cf. Ilić, 1984)

Pedagozi su takođe svojevremeno posmatranju pridavali nezamenljivu ulogu. U klasičnoj knjizi C. V. Gooda i D. E. Scatesa, objavljenoj u našem prevodu kao *Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji*, polazi se od odredbe da “opservacija teži da ustanovi vanjsko ponašanje osoba (i što to ponašanje može da znači) promatrajući ih kad sami sebe izražavaju u različitim situacijama, odabranim radi tipiziranja uslova u normalnom životu, ili radi prikazivanja izvjesne grupe faktora.” (Good and Scates, 1967:518-519) Ovi pisci, dakle, slično antropolozima, ukazuju da se posmatranjem dobija saznanje i o samom ponašanju i o njegovim značenjima. Ipak, prema njihovom mišljenju, sličnom onome raširenom među psiholozima bihejviorističkog usmerenja, “opservacija je kvantitativna, često sa obilježavanjem broja slučajeva u kojima se pojavio određeni tip ponašanja.” (*Ibid*:519) Ova odredba podseća na nama savremeno ranije navedeno sužavanje posmatranja na dobijanje kvalitativnih podataka, prisutno i u najviše korišćenim priručnicima i enciklopedijskim rečnicima. Ipak, za Gooda i Scatesa posmatranje je samo i jedino nauka, a nipošto i ni po čemu umetnost. Oni vrlo odlučno zagovaraju objektivnost posmatranja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji. Prema njihovim rečima, objektivnost posmatranja postoji “ako nezavisni stručnjaci proučavaju zabilješke i ako se svi slože da određeno ponašanje predstavlja izvjestan tip aktivnosti, opservaciona se metoda može smatrati visoko objektivnom.” (*Ibid*:524) Da bi se to postiglo, potrebno je da budući posmatrač bude nekoliko meseci podvrgnut vežbama u posmatranju. (*Ibid*:528) Ovo podseća na Wundtov svojevremeni zahtev: osnivač eksperimentalne psihologije tražio je da posmatrač obavi deset hiljada introspektivno kontrolisanih reakcija da bi bio kvalifikovan za istraživanja. Ovaj vrlo rigorozni zahtev otvara pitanje naučne (tj. objektivne) upotrebe podataka dobijenih samoposmatranjem, čime se sociolozi retko bave. Good

i Scates, sa svoje strane, ceo odeljak posvećuju pitanju odnosa opservacije i introspekcije. Oni su, naravno, u pravu: anketa i razgovor se zasnivaju na pretpostavci o objektivnosti podataka dobijenih introspekcijom. Good i Scates pišu da “jedna osoba donosi sud ne na osnovu specifične opservacije neke određene stvari, nego na osnovu sudara čitavog sistema mišljenja i određene činjenice, i to ne o njoj samoj, nego u odnosu na čitavu situaciju pozadine, a također i o jednoj od mnogih činjenica koje pripadaju izvjesnoj, određenoj klasi.” (*Ibid*:530) I. P. McKellar smatra da se samoposmatranje može pokazati korisnim i u objašnjavanju pitanja koja se proučavaju neposrednim posmatranjem. (McKellar, 1962:619-644)

Svojevremeno vrlo uticajni metodolozi, G. J. McCall i J. L. Simmons smatrali su, u vreme kada su Good i Scates obavezivali na pouzdanost posmatranja, da je učesničko posmatranje od svih metoda koji se koriste u neposrednom terenskom radu najmanje sistematizovano i kodifikovano, pa stoga često i pogrešno shvatano. Oni su primenjivali potpuno nespecifičnu definiciju posmatranja, tretirajući ga kao stil istraživanja koji koristi različite metode i tehnike – posmatranje u užem smislu, razgovor sa informantima, analizu dokumenata, razgovor u anketi i učešće sa samo-analizom. Nije sporno da primena posmatranja podrazumeva, uz neposredno čulno opažanje, i korišćenje nabrojanih izvora i načina prikupljanja podataka. Zanimljivije je da je za McCalla i Simmonsa posmatranje upravo ono što nije za Gooda i Scatesa, a što bitno jeste za E. Hugesu, stil istraživanja, što implicitno ali nedvosmisleno uključuje subjektivan i gotovo umetnički, ili u najmanju ruku istraživački virtuozan, pre nego objektivan, pristup. McCall i Simmons pišu da je pogrešno učesničko posmatranje smatrati za jedan metod. Ono je, prema sadržaju njihove odredbe, karakteristična mešavina metoda i tehnika kojima se proučavaju izvesna pitanja, kao što su primitivna društva, devijantne subkulture, kompleksne organizacije. (McCall, Simmons, 1969:1) Treba reći da je neprihvatljivo određivati postupak preko predmeta istraživanja koji se istražuju i drugim postupcima. Ili, kako ovi autori, pišu na drugom mestu, “učesničko posmatranje nije jedan metod nego tip istraživačkog poduhvata, jedan stil kombinovanja nekoliko metoda prema nekom posebnom cilju”. (*Ibid*:3) Posmatrani iz perspektive istorije shvatanja metoda društvenih istraživanja, pogledi McCalla i Simmonsa otkrivaju da koreni današnjih jednostranosti i nerazumevanja u metodološkom tretiranju posmatranja kao istraživačkog postupka postoje i u klasičnim metodološkim tekstovima, odnosno da nisu izazvani isključivo promenom mode i trenda u nauci, niti pre svega konjunkturalnim razlozima.

Ranije nejasnoće utiču, dakle, na sadašnja nesnalazjenja. Ovde je potrebno ukazati na svojevremeno shvatanje još jednog klasičnog pisca, A. Kaplana, koji je smatrao da “nema oštre razlike između posmatranja i eksperimenta, osim serije gradacija i posrednika.” (Kaplan, 1964:144) Kaplan je, naime, smatrao da već dovodenje sagovornika u kancelariju radi obavljanja razgovora može predstavljati uvođenje stanja relevantnih za ono što se posmatra i s čim se do nekog stepena eksperimentiše. Vidljivo je da se ovde Kaplan slaže sa filozofom nauke E. Nagelom,

koji je smatrao da je uloga eksperimenta ni manje ni više nego da obezbedi kontrolisano posmatranje. (*Ibid*:147) Ovaj pogled na odnos eksperimenta (koji je postupak za testiranje pretpostavki o uzročnim odnosima) i posmatranja (koje je istraživački postupak) delom je stvar ugla gledanja: za Nagela i Kaplana eksperiment je (uz ostale svoje epistemološke uloge) u funkciji pojačavanja posmatranja, na način sličan onome prema kojem je za S. Fajgelja sve u nauci ovakvo ili onakvo merenje. Pri tom Kaplan navodi da eksperiment može da minimizira greške pri posmatranju, koje su neodvojive od nekontrolisanog posmatranja. Ili, drugim rečima, eksperiment omogućuje posmatranje pod retkim i posebnim izabranim okolnostima, koje biramo u nadi da ćemo obogatiti iskustvo. Sve ovo može se metodološki braniti: no, kada se sa takvim idejnim nasleđem suoče savremeni metodolozi koji često nisu dovoljno obavешteni o filozofiji nauke, oni u ovakvom nasleđu vrlo relaksirano pronalaze osnovu za svoje sasvim slobodne kreativne uzlete. Naravno, ne misli se osporavati uloga kreativnosti u metodologiji; ona je, kao primenjena logika, deo kulture, odnosno zbira minulih i aktuelnih stvaralačkih napora. Njoj ne samo kreativnost, nego ni imaginacija, ne samo da ne moraju, nego ni ne treba, da budu strani. Čak se može reći da je metodologija srednja škola u osmišljavanju istraživanja, a da visoku školu čini (i) napuštanje metodologije. Na ovaj način se mogu shvatiti reči C.W.Millsa “Svaki sociolog, svoj metodolog! Metodolozi, na posao”. Ali, ne treba zaboraviti da nekonvencionalno kreativno shvatanje metoda podrazumeva dobru obavешtenost ne samo o savremenoj ili klasičnoj sociološkoj metodologiji, nego i o epistemologiji. Ono što je Kaplan posedovao, mnogi savremeni metodolozi u društvenim naukama nemaju.

Prethodna razmatranja pokazala su da korene sadašnjih nesnalazjenja pri određivanju posmatranja kao istraživačkog postupka, pri čemu, videlo se, dolazi i do njegovog “nestajanja” i iz svesti metodologa i iz najrelevantnije ili bar najuticajnije literature, treba tražiti i u uticaju ranijih nedoumica na nama savremene metodologe, koji, nije odveć smelo ustvrditi, najčešće imaju manje epistemološkog znanja nego njihovi prethodnici. No, to ne znači da su unutar-naučni činioци jedini koji utiču na vrlo izraženo zanemarivanje posmatranja kao celovitog istraživačkog postupka. Činioци iz šireg društvenog okruženja koji utiču na savremena istraživanja društva i njihovo metodološko osmišljavanje određuju danas preovlađujuće određivanje istraživačkih postupaka, uključujući tu, nipošto na poslednjem mestu, posmatranje. (Ilić, 2011)

Potiskivanje posmatranja

M. Milenković u smislu koji je sugerisan na kraju prethodnog odeljka preispituje uticaj paradigmatičkih i kulturoloških činilaca na promene u metodološkim izborima u socijalnoj antropologiji. On “modu jednog naučnog vremena“ vidi „kao ključni faktor stagnacije, ili transformacije do unutardisciplinarnе izlišnosti same metodološke debate u disciplini.” (Milenković,

2009:104) Prema njegovom mišljenju, specifičan stil objedinjavanja etike, politike i metodologije u kritičkoj antropologiji u poslednjih pola veka ostavio je znatne posledice po odnos prema temeljnim pitanjima ove nauke.

Naime, Milenković piše da su poslednjih decenija ključne teme u antropologiji postale antropološka etika i odgovornost društvenih naučnika, što je dovelo do redefinisanja aksioma discipline i do trenda koji „zaobilazi tradicionalne metodološke probleme regulacije terenskog rada i proizvodnje evidencije iz iskustva, jednovremeno sugerišući potrebu za redefinisanjem osnova znanja fokusiranjem na njegove (skriven) ciljeve.“ (*Ibid*: 107-108) To je dovelo do stanja da „u poslednjim decenijama XX veka nije više bilo moguće voditi teorijsko-metodološku debatu u disciplini koja ne bi imala neposredne ideološke implikacije.“ (*Ibid*:108) Prema ovom mišljenju, „ekstremno eksternalistički orijentisana analiza“ dovela je do "nemetodoloških" rešenja metodoloških problema i „otvorila mogućnost pomeranja osnovnog problema pouzdanosti evidencije ka problemima stila odnosno pisanja antropologije.“ (*Ibid*:111) Drugim rečima, antropologija se od „realizma“ okrenula reflektivnosti.

Milenković je u jednom ranijem tekstu podsetio da „ako se etnografija shvati kao pisanje drugih (sa velikim D) antropologija je onda nužna i opravdana i iz stroge metodološke perspektive.“ (Milenković, 2008: 275) U međuvremenu se u SAD u poslednjoj četvrtini XX veka „pod etnografijom u istoriji antropoloških ideja stvarno podrazumevalo sve i svašta.“ (*Ibid*) U izvesnom smislu ovakvu ocenu potvrđuju ranije navedeni tekstovi A. Coffey, kao i R. Emersona, R. Pretza, ili L. Shaw, J. Loflanda i L.Lofland. Ne radi se ovde samo o postmodernistički uplivanim, niti o isključivo komercijalno motivisanim interesima. Ž. Papić ukazuje na vezu između klasične, „posmatračke“ antropologije i Derride, pokazujući da shvatanje strukture ovog mislioca „predstavlja i to u izvesnom (već „odabranom“) smislu, ono što Ruth Benedict smatra najširoom osnovom, potencijalom kulture uopšte kao „široke lepeze na kojoj su poređani mogući interesi dati vremenom, ili uslovima sredine, ili raznim aktivnostima čoveka... Njen identitet kao kulture zavisi od odabira određenih odsečaka te lepeze.“ Pojam centrirane strukture, koji misao Zapada otkriva, predstavljao bi tako onaj primarni široko zahvaćeni *rez*, prvi odabir iz te široke lepeze potencijala strukturiranosti sveta, na čijoj osnovi onda svaka epistema vrši svoj pojedinačni odabir – „sakupljanje“ i „metaforičko premeštanje“.“ (Papić, 1997:120-121) Derridinu „praksu centriranja“ Papićeva povezuje i sa nastojanjima C. Levi-Straussa i M. Maussa. Prema njenim rečima, „Levi-Strauss je dotadašnje preovlađujuće empirijsko mišljenje o strukturi i funkcijama kulture (naročito dominantno u britanskoj antropologiji) preveo na ravan mišljenja o dubljoj stvarnosti – na ravan „cerebralne antropologije“ koja se bavi strukturama i funkcijama ljudskog duha kao fundamentalnim uslovom kulture. U ovoj intenciji njegova misao se, kako i sam priznaje, nalazi na tragu epohalnih i inspirativnih zaključaka Marcela Maussa u čijem je delu „prvi put u istoriji antropološke misli učinjen napor da se transcendira empirijsko posmatranje i dosegne dublja stvarnost“.

(Levi-Stros, 1982,35; Papić, *ibid*:157-158) No, u svojoj težnji da otkrije „unutrašnju stvarnost“ ljudskog duha Levi-Strauss nije negirao neophodnost posmatranja.

Izlet u istoriju posmatranja

U svom danas već klasičnom zborniku o “kvalitativnom istraživanju”⁵ N. Denzin i I. Lincoln afirmišu na u novije vreme uobičajen način nespecifično određeno *field research* na račun posmatranja. S druge strane, njihovi uvidi u istoriju antropoloških istraživanja pomažu celovitijem sagledavanju ovog potonjeg postupka. Oni upozoravaju da je praktično celokupnu “ranu antropologiju” karakterisao *veranda model*, koji je podrazumevao ignorisanje svakodnevnog života posmatranih, uz mali broj observacija iz prve ruke. (Denzin, Lincoln, 1998: 12-13) Prelom je napravio Malinowski, svojim insistiranjem da antropolog mora da napusti verandu, da ide u sela, da radi i jedri sa urođenicima. Denzin i Lincoln u ovom smislu ističu potrebu da se podaci prikupljaju observacijama iz prve ruke, umesto da se „cede“ od informanata koji ih često nerado pružaju. Uočavaju da su i drugi klasični istraživači društva, poput C. Bootha ili S. i B. Webb, koristili pre svega „metode posmatranja“, i da su time što su posmatranjem istraživali pripadnike drugih društvenih klasa nalikovali na socijalne antropologe – autsajdere u odnosu na proučavane grupe. Istovremeno je u Americi Čikaška škola, koju nekad nazivaju „Čikaškim etnografima“, koristila metode posmatranja u istraživanju ne samo pojedinaca, nego i različitih grupa: beskućnika, uličnih bandi, delikvenata i mnogih drugih. Fokus je, kao i u socijalnoj antropologiji, uglavnom bio na grupama s

⁵ Svojevremeno sam bio sklon da donekle prihvatim različitu epistemološku ulogu podataka prikupljenih pojedinim oblicima posmatranja (učesničkim i neučesničkim) i razgovora (tzv. kvalitativni vs. strukturisani intervjui). Slagao sam se u izvesnoj meri sa Raginom i Zaretom (Ragin, 1989 (1987), Ragin, Zaret, 1983; cf. Ilić, 2000; 2004) da oblik podataka opredeljuje tzv. kvalitativna istraživanja poglavito ka modifikaciji hipoteza i pronalaženju novog i neočekivanog (*serendipities*), a da su tzv. kvantitativna istraživanja prikladnija za testiranje više rivalskih hipoteza. Danas su moje rezerve u pogledu ovih razlika znatno veće. Sasvim savremeni pisci, kao A. Bryman, (Bryman, 2007) postepeno su došli do zaključka da je orijentacija ka partikularnim pristupima (kvalitativnom ili kvantitativnom) pod uticajem činilaca u koje spadaju i već formirana očekivanja čitalaca, kao i navika autora da primenjuju samo jedan pristup (što, drugim rečima, znači da često nemaju iskustva u primeni onog drugog).

I ovde su sa unutar-naučnim razlozima povezani oni epistemološke prirode: Bryman je analizom 200 naučnih članaka u kojima su primenjivana oba istraživačka pristupa otkrio da njihovo kombinovanje povećava mogućnost dolaska do neočekivanih otkrića. (Bryman, 2006) No, ispitivanje efekata primene (nekada) rivalskih pristupa u slučaju posmatranja iziskivaće poseban napis, kojem mora da prethodi članak o epistemološkim osobinama posmatranja u društvenim naukama. Podelu na učesničko i neučesničko posmatranje, kao i distinkciju između kvantitativnog i kvalitativnog pristupa, u međuvremenu sam pominjao u tekstu „Posmatranje i drugi istraživački postupci“, koji se nalazi u štampi u zborniku Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. U svakom slučaju, zahvalan sam recenzentima što su mi obratili pažnju na potrebu za preliminarnim razjašnjenjem već u napisu koji se nalazi pred čitaocem.

kojima istraživač nije delio zajednička iskustva. (*Ibid*:16) Kao što piše R. Burges, sam R. Park je istraživao školu kao ustanovu iz učeničke perspektive. (Burges,1984:26) Lyndovi su u *Midletown* uz ostale izvore obaveštenja, poput nestrukturiranih razgovora i dokumentarne građe, koristili i posmatranje. Čikaški sociolozi bili su, prema E. Hugesu, pod uticajem A. W. Smalla sa Čikaškog univerziteta, jednog od utemeljivača sociologije u SAD, koji je istovremeno bio posvećen nemačkoj teorijskoj sociologiji i američkim društvenim reformama. Istovrsni uticaji bili su prisutni i kod R. E. Parka, koji je doktorat filozofije stekao u Heidelbergu. Jedan nezavisan izvor uticaja na nešto kasniji rad predstavnika Čikaške škole bila je knjiga o posmatranju Vivien Palmer *Field studies in sociology*. (1928). Dok danas sam pojam posmatranje nestaje iz priručnika o terenskom istraživanju, u ono doba su ova dva pojma bili gotovo poistovećivani. To je vrlo vidljivo čitaocu knjige S. i B. Webb *Methods of Social Study* iz 1932.

Posmatranje je u sociologiji doživelo novi proboj šezdesetih godina, upravo u vreme kada je, kako Milenković piše, počelo da biva potiskivano refleksivnošću i narativnošću u antropologiji: Beckerova istraživanja narkomana i Humphreysova proučavanja homoseksualaca bila su temeljno zasnovana na posmatranju kao na istraživačkom postupku. (*Ibid*:17) Sam R. Burges je ukazao na mogućnost proširenja posmatranja na veće zajednice ili sredine, posebno razmatrajući probleme ekstrapolacije posmatranja od studija manjeg obima do onih kojima se preko posmatranja proučavaju veliki gradovi. (*Ibid*:15) Uopšte, još sedamdesetih i osamdesetih godina posmatranje u sociologiji nije bilo zanemareno što je, videlo se, u antropologiji, tada bar privremeno pometenoj iščezavanjem primitivnih društava kao njenog nekada tradicionalnog predmeta istraživanja, već bio slučaj. Ipak, Burges upozorava da su i u samoj antropologiji R. Basham and D. De Groot identifikovali tri načina na koje se pomenuti problem ekstrapolacije posmatranja može rešavati. Ovo može postići, prvo, preko povezivanja holističkog pristupa sa "etnografijom mikro nivoa"; drugo, kroz povezivanje urbane sociologije sa terenskim istraživanjima, kao u slučaju proučavanja porodica koje je izvela E. Bott. Napokon, „etnografije makro nivoa”, koje uključuju proučavanje celih gradova, podrazumevaju kombinovanje evidencije dobijene posmatranjem sa onom koju pružaju anketni i istorijski podaci. (*Ibid*: 15; Basham, De Groot , 1977:414-440) Vidljivo je da se ovde radi o reafirmisanju klasičnih rešenja iz studija prvenstveno zasnovanih na posmatranju koje su svojedobno bile podjednako izvođene u sociologiji i u antropologiji. Burgesove konkretne metodološke sugestije kao da su preuzete iz uputstava Malinowskog ili radova predstavnika Čikaške škole: on traži da istraživači treba da stalno postavljaju pitanja o svome okruženju, da što detaljnije mogu da pišu o opaženom, kao i da beleške o observacijama treba da budu regularno pregledane i ukrštene sa drugim aktivnostima i događajima koji su opaženi, tako da se posmatrane teme mogu obrnutim putem povezati sa teorijskom perspektivom koja usmerava projekt. (Burges, 1984:28) U slučaju poslednje sugestije, za razliku od prethodnih, koje se najneposrednije oslanjaju na iskustva klasika, vidljivo je

korišćenje novijih dostignuća tzv. utemeljene teorije i tradicije sekvencijalne analize. Uopšte govoreći, mada je gotovo nesporno da su antropologija i sociologija odvojene nauke i da se njihovi doprinosi posmatranju ne moraju predstavljati simultano, izvesno ne stoje distinkcije E. Hugesa poput one da „etnolog izveštava o celoj zajednici; sociolog uopšteno posmatra i izveštava samo o ljudima iz nekog segmenta, obično siromašnog i društveno nemoćnog segmenta zajednice.“ (Huges,1960:XII)

Ipak, ostanimo zasad kod antropologije. K. Pipping je u svom preispitivanju doprinosa klasične antropologije opravdano pretpostavljao doprinose Malinowskog na planu razvijanja posmatranja onima koje je dao Westermarck. Prema njegovim rečima, „nema sumnje da je, zajedno sa Franzom Boasom, Westermarck bio prvi pravi *field-worker* koji je direktno komunicirao sa „divljacima“ koje je istraživao, koji je sistematski učio njihov jezik, i koji je smatrao da je to neophodan uslov za terenski rad.“ (Pipping,1984:329) Pipping primećuje da i pored toga „svi“ komentatori istorije terenskog rada u antropologiji pominju Boaza i Malinowskog, a malo ko Westermarcka, u ovom smislu. On smatra da je razlog za to što Westermarck svoja metodološka rešenja, odnosno primenu dugotrajnih učesničkih posmatranja nije naglašavao u svojim knjigama. Pippingovo zapažanje ima opštiji značaj, pošto on drži da je doprinos Malinowskog razvoju dugotrajnog terenskog rada zasnovanog na posmatranju ostao zapažen zbog njegove primene funkcionalne analize posmatranih zajednica kao društvenih celina, koja je Westermarcku nedostajala. (*Ibid*:330) Za Pippinga je misteriozno zbog čega Westermarck nije došao na ideju o „funkcionalističkim monografijama“. Stoga ne čudi što Pipping, polazeći od značaja funkcionalne paradigme, u svom poređenju doprinosa Westermarcka i Malinowskog ignoriše ranije doprinose L.H. Morgana i M. Kovalevskyog, čija su teorijski čvrsto usmerena istraživanja primenjivala direktivna stanovišta drugačija od funkcionalističkog. Ovde je uočljivo kako pogled na razvoj jednog istraživačkog postupka (posmatranja) zavisi od uloge koja se pridaje postupku za analizu uzročnih odnosa (u konkretnom slučaju: funkcionalnoj analizi) i s njom povezanom širom epistemološkom i teorijskom paradigmom. Ranije se videlo da Kaplan u ovom smislu snažno naglašava vezu između posmatranja i jednog drugog postupka analize uzročnih odnosa, kakav je eksperiment. Nesporno je da postupci istraživanja i postupci analize uzročnih odnosa spadaju u dve autonomne oblasti metodologije društvenih nauka. Jedna se, kako piše Milić, odnosi na teoriju naučnog obaveštenja, a druga na teoriju naučnog objašnjenja i, pomalo arhaičnim dirkemovskim jezikom rečeno, „dokazivanja“. Veza između njih je, međutim, u slučaju metodološki razvijenih stanovišta, očigledna.

Ova stanovišta su, po prirodi stvari, često disciplinarno određena. Videlo se to u slučaju Fajgeljevih pogleda, a ne treba smetnuti sa uma da su i shvatanja filozofa A. Kaplana bila bitno obeležena ne samo nasledem bihejviorizma, nego i američkog filozofskog pragmatizma, s bihejviorizmom umnogome kompatibilnog. Američki pisci S.J. Hutt i C. Hutt svoje bihejviorističko viđenje posmatranja u psihologiji

uveliko povezuju sa mogućnostima koje je u ovom smislu otvorila etologija, nauka o ponašanju životinja. Njih pre svega zanimaju opažanje, učenje i razumevanje kod male dece, i svoju analizu ovih procesa smeštaju u kontekst etologije. Pomenuti pisci primenjivali su neposredno posmatranje, snimanje i merenje ponašanja "normalne dece", dece s oštećenim mozgom i dece sa autizmom, pri čemu ih je zanimala prvenstveno fizička slika procesa ponašanja posmatranih. (S.J.Hutt and Corrine Hutt, 1974: VII) Njima je jasno da je pri primeni posmatranja "nemoguće posmatrati sve, i tako posmatrač većinu pažnje posvećuje izabranim područjima, ali posmatra i druge stvari, posebno neobične". (*Ibid*:VIII) Prema njihovom shvatanju, psihologija i etologija su komplementarne, pri čemu psihologija umnogome primenjuje eksperimente, dok je za etologiju neposredno posmatranje ponašanja nešto prirodno. Oni su usredsređeni ka mogućnosti pojačavanja posmatranja preko primene iskustava iz posmatranja ponašanja životinja. Stoga, kao jedan od ciljeva svoje knjige određuju "ponovno istraživanje primene metoda neposrednog posmatranja u istraživanju psiholoških problema. Drugi cilj je pokazivanje kako novija misao u etologiji, biološkom istraživanju životinjskog ponašanja, može značajno da doprinese jednoj objektivnoj, kvantitativnoj i deskriptivnoj nauci o ponašanju". Naime, bez obzira na zastupljenost bihejviorizma, Hutt i Hutt primećuju da su i u psihologiji istraživanja na osnovu posmatranja postepeno opadala.

Pomenuti autori podsećaju da je „Piaget napravio svoje delo na osnovu intenzivnog posmatranja ograničenog broja dece“. Posebno naglašavaju da se kod posmatranja dece mogu simulirati uslovi iz stvarnog života. Podsećaju da je jedino neposredno posmatranje dovoljno senzibilno i fleksibilno da snimi nijanse u tom ponašanju, i da je ono, uopšte uzev, neizbežno kada se posmatraju „nekooperativni subjekti“, kakva su predškolska deca ili psihijatrijski pacijenti. Ili životinje. Jer, prema njihovom mišljenju, etolozi su naučili da rade sa podacima dobijenim posmatranjem životinja u njihovoj prirodnoj sredini, a mada je „fundamentalno kompleksnije, ponašanje *Homo sapiens* može se načelno tretirati na isti način, kao i bilo koje druge životinje proučavane u njenoj prirodnoj sredini“. (*Ibid*:10) Vidljivo je da shvatanje posmatranja izgrađeno u okviru ovog stanovišta predstavlja drugu krajnost u odnosu na često antropološko insistiranje na primeni posmatranja radi razumevanja značenja. Hutt i Hutt daju prednost etološkom pristupu posmatranju, u odnosu na dva psihološka pristupa, kakvi su eksperimentalni i ekološki. (*Ibid*:15) Smatraju da je kod eksperimentalnog pristupa posmatranje potpuno zamenjeno nekim oblikom automatskog snimanja i podređeno metodološkim zahtevima, a da ekološko posmatranje u psihologiji karakterišu impresionizam, sklonost podrazumevanju i nepreciznost. Pri ekološkom posmatranju deca se posmatraju u tridesetominutnim intervalima, posle čega se retrospektivno piše izveštaj, mada se i za vreme posmatranja hvataju zabeleške. U ovom slučaju suštinski predmet posmatranja su facijalni izrazi, gestovi, kao i distribucija uloga u socijalnim interakcijama. (*Ibid*:22) Dok kod ekološkog posmatranja postoji potreba da se posmatranje povremeno prekine radi vođenja protokola, cilj etološkog posmatranja

je drugačiji i ono nema ovo ograničenje. Ipak, ključna razlika je u mnogo većoj slobodi ekologa da sude o stavovima, motivima i namerama. (*Ibid*:23) Etologija, sa svoje strane, postavlja pre biološka nego psihološka pitanja o ljudskom ponašanju. Ona zahteva produženo i trajno posmatranje, ali, takođe, i analizu sekvenci, pa je stoga njen pristup istovremeno „meljući“ (*molar*) i „molekularan“. (*Ibid*:27) Hutt i Hutt se, dakle, zalažu za etološki pristup i kada se radi o posmatranju ljudi, a sami proučavaju malu decu, ne stoga što su ona nekooperativna, već stoga što smatraju da su ona posebno pogodna za poređenje, čemu ovi pisci pridaju veliku važnost. Jedinice posmatranog ponašanja oni identifikuju i kvantifikuju preko određenih obrazaca ponašanja, od kojih se neki javljaju češće, a drugi ređe, pošto detetov repertoar ponašanja nije beskonačan. Prema njihovom stanovištu, postoje dva načina identifikovanja elemenata ponašanja: ili u pojmovima morfologije ili u konceptima njenih efekata. (*Ibid*:30) Naime, izvesni obrasci ponašanja dovode do određenih posledica za koje navedeni pisci smatraju da su jasne.

Posmatranje „socijalnog ponašanja“ primata u divljini, kao pristup koji će kasnije biti primenjen i u antropologiji, pominju i antropolozi. I. De Vore piše da babuna ima po celoj Africi, ali da se samo u zaštićenim područjima mogu posmatrati njihovi neporemećeni interpersonalni odnosi sa drugim životinjama i biljkama. (DeVore, 1964:28) Zanimljivo je kako ovde etologiju primenjuje antropolog, a ne psiholog. A i sam etološki pristup u po nečemu predstavlja zakasneli odjek izvorno geoloških posmatranja, koja su, u vreme nastanka Darwinove teorije, neposredno uticala na zoologiju i na posmatranja u društvenim naukama, što je posebno vidljivo u uzastopnim višetomnim knjigama H. Spencera. (Ilić,1992) U ovom smislu J.W. Gruber navodi doprinos osnivača geologije C. Lyella, koji u *Načelima geologije* piše da se pojavila nova škola (..) koja rešava marljivo da posveti svoje radnje posmatranju. Spekulativni pogledi se više nisu uzimali u obzir. Njeni predstavnici su predlagali umnožavanje posmatranja i beleženje njihovih rezultata, uz strpljivo čekanje nekog budućeg razdoblja kada će prikupljeni materijali moći da budu upotrebljeni za stvaranje generalizacija. Prema Lyellovim rečima, ovim „empirizmom“ bile su raspršene predrasude i bila je spasena nauka. (Lyell, 1855:58-58, prema: Gruber, 1965:376) Na geologiju se nadovezala uporedna zoologija, pa Gruber pominje značaj njenog uništavanja predstave o čovekovo biološkoj odvojenosti i jedinstvenosti, što je kulminiralo u *Essays on man's place in nature* (1863) “Darwinovog buldoga” T.H.Huxleya, gde su se podudarili biološki nalazi sa paleontološkim nalazima iz pećine Brixam. (Gruber,1865:383) U ovom smislu je veoma važan i uticaj istovremeno publikovane (1863) Lyellove knjige *The Geological Evidences of the Antiquity of Man*. Gruber ne propušta da naglasi da je tada bilo mnogo geologa sakupljača i posmatrača čiji su ograničeniji doprinosi obezbedili činjeničku bazu za šire sinteze lidera ove nauke. Utemeljivačima geologije je, uopšte uzev, bilo važnije posmatranje nego teoretisanje. Gruber dosta jednostrano ocenjuje inače nesporno ogroman uticaj ovih geoloških otkrića,

smatrajući da su ona omogućila pojavu antropologije, njenu metodologiju i njen status kao nauke. (*Ibid*: 398)

A kada se radi o ekološkom pristupu posmatranju u antropologiji, odnosno o onome na čija ograničenja upozoravaju Hutt i Hutt, u ranije navođenom Gaillardovom antropološkom rečniku, vidljivo je ukazivanje na njegove izvore u radovima naučnika koji su bili njene preteče. Podseća se da je Alexander von Humboldt preko posmatranja Indijanaca zaključio da su oni pre dvadeset hiljada godina došli iz Azije: pri tom se naglašava da se von Humboldt uvek trudio, i u društvenim istraživanjima, i u geologiji i botanici, da posmatranu pojavu situira u njeno okruženje i u odnos sa njim. (Gaillard, 2004:30) Jedan od nespornih utemeljivača antropologije, Tylor, uveo je razliku između mitova na osnovu posmatranja koji se zasnivaju na činjenicama i “čistih mitova”. Analiza razvoja antropološkog posmatranja iziskivala bi posebne napise; dovoljno je pri komentarisanju ovog mnogo navođenog rečnika discipline pomenuti da se u njemu o poglavlju o razvoju terenskog istraživanja podseća na Nikolaja Miklukho-Maclaya, koji je oko 1871. proveo petnaest meseci pored jednog papuanskog sela, naučivši jezik meštana, kao i na inače mnogo kritikovane pisce Durkheimovih izvora, F. J. Gillena i W.B.Spencera. Prvi od njih je krajem devetnaestog veka dvadeset godina u Australiji posmatrao plemena Arunta, Warramunga i Luritja, a rani istraživači su u svom istraživanju Nove Gvineje, mada usredsređeni na uporedno psihološko testiranje domorodaca i studenata sa Cambridgea, smatrali da je neposredno posmatranje najvažniji metod, pošto donosi podatke iz prve ruke.

S druge strane, posmatranje je kasnije u uticajnim akademskim krugovima tretirano više kao veština nego kao istraživački postupak. Početkom šezdesetih godina na Cambridgeu nije bilo nastave o primeni posmatranja u terenskom radu. J. Goody je čak tvrdio da ono nije stvaran metod, niti nešto što bi moglo da bude naučeno. Slično je smatrao i Evans-Pritchard, tada šef odseka u Oxfordu: po njegovom mišljenju, posmatranje se moglo naučiti samo kroz terenski rad, a ne i preko akademskih metodoloških priprema. (Kuper, 1999; Spencer, 2000:19; cf. Gaillard, 2004: 363) U to vreme je u SAD prethodna obuka za terensko posmatranje bila razvijenija, ne samo zbog uticaja istraživača iz kasnijih generacija Boazove škole, nego i zato što su, nešto ranije, klasični britanski funkcionalisti predavali na američkim univerzitetima - Radcliffe-Brown u Chicagou, a Malinowski na Yaleu.

U velikoj *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, koju su uredili A. Barnard i J. Spencer, R. Sanjek u odrednici *Etnografija* ovom pojmu pridaje dvojako značenje: ona je proizvod istraživačkog rada, ali ona je i proces izjednačen nekada sa učesničkim posmatranjem, a drugom prilikom sa terenskim radom. (Sanjek, 2002: 295- 302) Na ovaj način Sanjek izjednačuje terenski rad sa učesničkim posmatranjem, što je, nesumnjivo, vrlo jednostrano. S druge strane, on “etnografiji” pridaje svojstvo jedne tačke “antropološkog trougla”, dok njegove druge dve tačke čine upoređivanje i kontekstualizacija. U svom osobenom viđenju

odnosa posmatranja i načela triangulacije Sanjek podseća da je utemeljivač teorijski vođenog dugotrajnog posmatranja, L. H. Morgan, u "Ligi Irokeza" (1851) pored ostalog ukazivanjem na uticaj belih naseljenika i savremenih zemljišno-pravnih pitanja uspostavio standarde za kontekstualizaciju observacija u fazama istraživanja koje prethode i slede terenskom posmatranju. Do reakcije je, kao što je poznato, došlo sa Boazom, koji je više naglašavao mogućnosti koje pruža razgovor sa informantima, nego učesničko posmatranje. Pod Boazovim uticajem antropolozi su u prvoj trećini dvadesetog veka više primenjivali pristupe usmerene ka očuvanju znanja i spašavanju sećanja o proučavanim kulturama, nego što su neposredno posmatrali kako istraživani ljudi žive. Sanjek je izričit kada piše da je učesničko posmatranje zaostajalo u tom razdoblju. (*Ibid*:297) Malinowski je reagovao na ovakvo stanje na način sličan onome koji će Sanjek primeniti u naše vreme, naglašavanjem primene posmatranja i uvođenjem aktivnog posmatranja rituala uz raspitivanje o njihovom značenju. Ovo je metodološki važno, pošto naglašava aktivan momenat u inače navodno potpuno pasivnom posmatranju. Drugim rečima, najaktivniji istraživački postupak, razgovor, javljao se u ovakvim istraživačkim situacijama kao manje aktivan od posmatranja, kojem se vrlo često pripisuje da može da pribavi samo ona obaveštenja koja se spontanim ponašanjem posmatranih nude istraživaču, a ne i da ih stvara za specifične potrebe istraživanja. Ovo je u slučaju istraživanja Malinowskog bilo upotpunjeno uvođenjem sekvencijalne analize, stalnim ponovnim čitanjem terenskih beležaka i planiranjem daljeg istraživanja na osnovu rezultata preduzete sekvencijalne analize. Sanjek ukazuje da su usled slabo razvijene kontekstualizacije u onovremenoj antropologiji naučnici, poput Boasovke M. Mead, morali da nezavisno pronađu pomenuta metodološka rešenja Malinowskog. No, uloga posmatranja je kod mlađih Boasovaca bila ponovo uočena kao značajna: prema njihovom shvatanju, razgovori su upotrebljivi u kasnijim fazama terenskog istraživanja, dok ono počinje učesničkim posmatranjem.

Istraživanja savremenih lokalnih zajednica, za koja G. Crow piše da su "van mode" od sedamdesetih godina, takođe su dala svoj doprinos oblikovanju posmatranja kao istraživačkog postupka u društvenim naukama. U našoj sociologiji njih je uveliko razradio V. Milić, još pre dva pokolenja. (Milić, 1957) Crow navodi nekoliko argumenata u prilog posmatranju lokalnih zajednica: ona poseduju sposobnost "situiranja" socioloških argumenata; imaju kapacitet da ilustruju značenje trendova sa makro nivoa na svakodnevni život ljudi; osnažuju holistički tretman istraživanih društvenih odnosa kroz naglašavanje konteksta; i ona podstiču aktivan odnos između istraživača i istraživanog, bez gubljenja analitičke oštine. (Crow, 2000:173) S druge strane, kritičari posmatranja kao osnova proučavanja lokalnih zajednica zamerali su ovim istraživanjima da njihovi nalazi nisu međusobno uporedivi i da one ne pružaju kumulativno rastuće znanje. (Crow, 2000:174; Crow and Allan, 1994; Ritzer, 1998) Nekad se nedostatak uporedivosti nalaza obrazlagao odsustvom numeričkih podataka; treba primetiti da je ovo česta i načelno neopravdana zamerka posmatranju kao istraživačkom

postupku. Neki kritičari, poput M. Stacey, nazivali su ove studije “idiosinkretičkim” (Stacey, 1969); neki drugi su im prigovarali zbog “impresionizma”. Crow podseća da Stacey i njeni saradnici zaista nisu uspeali da 1975. izvedu istraživanje čiji bi rezultati bili uporedivi sa onim prethodnim; s druge strane, on, za razliku od G. Ritzera, smatra da ovakva proučavanja lokalnih zajednica poseduju sposobnost da situiraju pojedince u odnosu prema širim društvenim strukturama na način na koji bi to „mekdonaldizovana“ sociologija teško mogla da uradi. (Crow, 2000; Ritzer, 1998).

Odnos etološkog i ekološkog pristupa posmatranju u po nečemu podseća na distinkciju između boasovskog i stjuardovskog analitičkog okvira: “dok je Boas držao da ljudsko ponašanje i ustanove treba poimati subjektivno, „iznutra“, Steward se držao objektivne tačke gledišta. On je analizi ponašanja i kulture pristupao služeći se pre svojim vlastitim kategorijama negoli kategorijama naroda koji se proučavao.” (Hač, 1979, I:168) Ili, Kako Hatch nastavlja: “Stjuard je težio da u svojim analizama uzme gledište posmatrača koji stoji izvan i iznad datog društveno-kulturnog sistema, i kadar je da dođe do obuhvatnog pogleda; u njima se obično izbegava pogled pojedinca koji živi unutar tog sistema i celinu shvata nepotpuno.” (*Ibid*:170) Boasovka R. Benedict, koja je smatrala da nijedan kulturni segment nije važniji od drugog, smatrala je da značaj ekološkog prilagođavanja varira od jedne do druge kulture. J. Steward je napravio otklon od boasovskog subjektivizma i smatrao je da značaj posmatranog ponašanja ne može da se izvede iz samih prikupljenih podataka. Za njega je kulturna ekologija, odnosno sistem održavanja života, bila referencijalni okvir koji je omogućavao postizanje saznanja o teorijski osnovnijim karakteristikama svake posebne kulture. Steward ovde podseća na L.H. Morgana, bez obzira na suštinsku razliku u shvatanju deterministički najvažnijih (kod Morgana čak i presudnih) segmenata proučavane zajednice. (Ilić, 1990) Pri tom nijedan od pomenutih autora izrekom ne smatra da će primena posmatranja od strane nezavisnih posmatrača, uz istu proceduru i na osnovu iste građe (u slučaju Benedictove) ili i istog teorijskog okvira (čemu bi Steward bio skloniji) dovesti do istih ili veoma sličnih opservacija. Ova pozitivistička dirkemovska zabluda nestala je u antropologiji sa Radcliffe-Brownom. Već je Evans-Pritchard antropološko posmatranje po mnogo čemu shvatao kao umetnost, koja u sebi sadrži i impresionističke i čak ekspresionističke naboje. (Hač, 1979, II; Ilić, 1984) Pri tom Evans-Pritchardovo “subjektivizovanje” antropološkog posmatranja ne treba shvatiti pogrešno: on se čvrsto oslanjao na činjenice. No, Evans-Pritchard u svom otklonu od Radcliffe-Browna, u najmanju ruku, preteruje. On piše da se „ponekad zaboravlja da se socijalni antropolog oslanja na neposredno posmatranje samo u ulozi etnografa i da, kad počne da pravi uporedne studije, mora da se pouzda u dokumente baš kao i istoričar.” (*Ibid*:171) Ovo nije sporno. S druge strane, Benedict je bila u pravu kada je naglašavala da se mnogo toga može i mora otkriti pri samom terenskom istraživanju. Posmatranje pruža neposredniji pristup observiranom ponašanju: ono je epistemološki jače od korišćenja sadržaja dokumenata, nastalih, uostalom, takođe na osnovu posmatranja drugih ili podataka dobijenih samoposmatranjem (preko

razgovora i na druge posredujuće načine). Neposredni karakter posmatranja treba shvatiti u podrazumevajućem epistemološkom kontekstu, a ne u apsolutnom smislu. Ali, posmatranje je realno osobeno i u epistemološkom pogledu ono jeste najjači istraživački postupak.

U svakom slučaju, sadržajniiji zaključak iziskuje posebna ispitivanja odnosa posmatranja sa drugim istraživačkim postupcima na konkretnoj ravni, kao i razmatranje njegovih epistemoloških osobina na široj metodološkoj ravni. To će predstavljati teme narednih napisa.

Literatura

- Atkinson, P., Coffey, A., Delamont, S., Lofland, J., and L. Lofland (eds.), 2001, *Handbook of Ethnography*, London: SAGE
- Atkinson, P. And M. Hammersley 1998. Ethnography and participant observation. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.) *Strategies of qualitative inquiry*. London: Sage, 111–136.
- Basham, R., and D. De Groot , 1977, Current approaches to the anthropology of urban and complex societies, *American Anthropologist*, vol. 79, no. 2, pp. 414-440
- Beattie, J., 1966, *Other Cultures: Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*, New York: The Free Press
- Bryman, A. (2006) 'Integrating quantitative and qualitative research: how is it done?', *Qualitative Research*, Vol. 6, pp. 97–113.
- Bryman, A. (2007) 'The research question in social research: what is its role?', *International Journal of Social Research Methodology*, Vol. 10, No. 1, pp. 5–20.
- Burges, R., G., 1948, *In the Field*, London: George Allen and Unwin
- Crow, G. and G. Allan, 1994, *Community Life*, Hempel Hempstead: Harvester Wheatsheaf
- Crow, G., 2000, Developing, sociological arguments through community studies, *International Journal of Social Research Methodology, Theory and Practice*, Vol.3, No. 3, July – September, 173-187
- Degerando, J.-M-, 1800/1969 *The Observation of Savage Peoples*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- Denzin, N. K., and I.S. Lincoln (eds.) 1998, *Strategies of Qualitative Inquiry*, Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE
- DeVore, I., 1964, The Evolution of Social Life, in: Sol Tax (Ed.), 1964, *Horizons of Anthropology*, Chicago: Aldine Publishing Company
- Emerson, R, Pretz, R and L. Shaw, 2001, Participant Observation and Fieldnotes, in P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland and L. Lofland (eds.) *Handbook of Ethnography*, London: SAGE, pp. 352-368
- Evans-Pritchard, E. E., 1969, Preface, in: *The Observation of Savage Peoples*, by Joseph-Marie Degerando, Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- Evans-Pričard, E.E., 1983, *Socijalna antropologija*, Beograd: Prosveta
- Fajgelj, S., 2005, *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju
- Fogelson R. D. and M. E. Spiro, Introduction, in: Melford E. Spiro, (Ed.) 1965, *Context and Meaning in Cultural Anthropology*, in Honor of A. Irving Hallowell, The Free Press, New York
- Gaillard, G., 1997/200,4 *The Routledge Dictionary of Anthropologists*, London and New York: Routledge, Taylor and France Group

- Gibbs, J. L. Jr, Social Organization, in: : Sol Tax (Ed.), 1964, *Horizons of Anthropology*, Chicago: Aldine Publishing Company
- Good, C.V. i D. E. Scates, 1967, *Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji*, Rijeka: Otokar Keršovani
- Goodwin, J. and R. Horowitz, 2002 The Methodological Strengths and Dilemmas of Qualitative Sociology, *Qualitative Sociology*, Vol. 25, No. 1, pp. 33-47.
- Gruber, J. W., 1965, Brixam Cave and the Antiquity of Man, in: Melford E. Spiro, (Ed.) *Context and Meaning in Cultural Anthropology, in Honor of A. Irving Hallowell*, New York: The Free Press, London: Collier-Macmillan Limited
- Hač, E, 1979, *Antropološke teorije*, Beograd: BIGZ
- Huges, E.C., 1960, Introduction: The place of field work in social science, in: Buford H. Junker, *Field Work – An Introduction to the Social Sciences*, Chicago: The University of Chicago Press
- S.J.Hutt and Corrine Hutt, 1974, *Direct Observation and Measurement of Behavior*, Springfield: Charles C. Thomas Publisher
- Ilić, V., 1984, Kritika funkcionalizma u antropologiji, *Sociološki pregled*, 18, no.1-2, str. 113-114
- Ilić, V., 1990, Karakteristike uporednog pristupa u delu L.H.Morgana, *Sociologija*, 32, no.1-2, str.33-42
- Ilić, V., 1992 Herbert Spencer i razvoj uporednih istraživanja u sociologiji, *Sociološki pregled*, 26, no.1-4, str. 141-152
- Ilić, V., 2000, Kvantitativni i kvalitativni pristup u uporednom istraživanju, *Sociologija*, 42, no.2, str. 247-269
- Ilić, V., 2004, Uporedno proučavanje društvenih pojava, *Etno-kulturološki zbornik za proučavanje kulture istočne Srbije i susednih oblasti*, knj. 9, str. 17-22.
- Ilić, V., 2011, Prvi aleksandrinški tekst o analizi sadržaja u sociologiji, *Sociologija*, LIII, No. 4, str. 453-474
- Jupp, V., 2006, *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE
- Kaplan, A., 1964, *The Conduct of Inquiry*, San Francisco: Chandler Publishing Company
- McCall, G.J., and J. L. Simmons, 1969, Preface, in: George J. McCall, J. L. Simmons (eds.) *Issues in Participant Observation – A Text and Reader*, Reading, Massachusetts, Menio Park, California, London, Don Mills, Ontario: Addison-Wesley Publishing Company
- McKellar, P., 1962, The Method of Introspection, in Jordan M. Scher (ed.) *Theories of the Mind*, New York: Free Press, pp.619-644
- Koentjaraningrat, R.M., 1964, Anthropology and non-Euro-American anthropologists: the situation in Indonesia, in: Ward H. Goodenough (ed.), *Explorations in Cultural Anthropology, Essays in Honor of George Peter Murdock*, New York, San Francisco, Toronto, London: McGraw-Hill Book Company,
- Kuper, A., 1999, *Among the anthropologists. History and Context in Anthropology*, London: Athlone Press.
- Lofland, J and L. Lofland, 1995, *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis*, 3rd edn, Belmont, CA: Wardsworth
- Lyell, C., 1855, *Principles of Geology: or the Modern Changes of the Earth and its Inhabitants*, 9th edition, London: J. Murray.
- Lyell, C., 1863, *The Geological Evidences of the Antiquity of Man*, London: J. Murray
- Madge, J., 1957, *The Tools of Social Science*, London, New York, Toronto: Longmans, Green and Co.

- Milenković, M., 2008, Da li je etnografija deo antropologije ili je antropologija deo etnografije, *Etnoantropološki problemi*, n.s.god. 3, sv. 1, str.275-278
- Milenković, M., 2009, Unutardisciplinarni afiniteti postmoderne antropologije, deo I Posledice objedinjavanja etike, politike i metodologije u kritičkoj antropologiji 1960-ih, *Etnoantropološki problemi*, n.s.god 4, sv. 3, str. 103-115
- Milić, V., 1957, *Sociološko proučavanje društvenih zajednica*, Jugoslovenski časopis za filozofiju i sociologiju, god 1, br. 1, str. 45-65
- Milić, V., 1978, *Sociološki metod*, Beograd: Nolit
- Mitrović, M., 1957, Jovan Cvijić i naša sociologija, Pojmovni doprinos anketne analize opštoj sociologiji. Makrosociologija, *Sociološki pregled*, vol. XI, no. 2-3, str.129-138
- Moore F.C.T., 1969, Translator`s Introduction, in: *The Observation of Savage Peoples*, by Joseph-Marie Degerando, Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- Novaković, S., 1984, *Hipoteze i saznanje*, Beograd:Nolit
- Palmer, V.M., 1928, *Field studies in sociology*, Chicago: The University of Chicago Press
- Papić, Ž., 1997, *Polnost i kultura*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Poarije, Ž., 1991, *Istorija etnologije*, Beograd: Plato, XX vek
- Pipping, K., 1984, „Who reads Westermarck today?“, *British Journal of Sociology*, Vol. XXXV, no.3
- Ragin, C. (1989): *The Comparative Method. Moving Beyond Quantitative and Qualitative Strategies*, Berkeley: University of California Press
- Ragin, C. i Zaret, D. (1983): »Theory and Method in Comparative Research«, *Social Forces*, br. 61
- Rapoport, A., 1969, A System-Theoretic View of Content Analysis, in: *The Analysis of Communication Content*, ed. by George Gerbner, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley, Philip J. Stone, New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley and Sons Inc.
- Ritzer, G., 1998, *The McDonaldization thesis*, London: Sage
- Sanjek, R., 2002, Ethnography, in: *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, 2002/1996 ed. by Alan Barnard and Jonathan Spencer, London and New York: Routledge, pp. 295- 302
- Sjoberg, G and R. Nett, *A Methodology for Social Research*, 1968, New York, Evanston and London: Harper and Row Publishers,
- Spano, R., 2006, Observer Behavior as a Potential Source of Reactivity: Describing and Quantifying Observer Effects in a Large-Scale Observational Study of Police, *Sociological Methods and Research*, Vol. 34, No. 4, May, 521-553
- Spencer, J., 2000, 'British social anthropology: a retrospective', *Annual Review of Anthropology*, 29: 1-24.
- Stacey, M., 1969, The myth of community studies, *British Journal of Sociology*, 20, 134-147
- Teune, H., 1990, Comparing Countries: Lessons Learned, in: Else Oyen, (Ed.) *Comparative Methodology – Theory and Practice in International Social Research*, Newbury Park California, New Delhi, SAGE
- Webb, S. and B. Webb, 1932, *Methods of Social Study*, London: Longman, Gren and Co.
- Znaniecki, F., 1934, *The Method of Sociology*, New York: Farrar and Rinehart, Inc.